

JINOYATNING IJTIMOYIY-PSIXOLOGIK ARXITEKTURASI: YURIDIK JAVOBGARLIKNING ONG VA XULQ MEXANIZMLARIGA TA'SIRI**Jur'atbek Turg'unboyev Ikromjon o'g'li**

TDYU huzuridagi Samarqand viloyat akademik litseyi talabasi.

+998957011788. jurabekturgunboyev7@gmail.com<https://doi.org/10.5281/zenodo.17811327>

Annotatsiya. Ushbu maqola jinoyat sodir etilishining chuqur ildizlarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, jinoyatchilik fenomenini faqat huquqiy hodisa sifatida emas, balki murakkab ijtimoiy-psixologik konstruksiya sifatida tahlil qiladi. Tadqiqot markazida inson ongida kechadigan kognitiv jarayonlar, xulq-atvorning psixodinamik omillari, ijtimoiy muhitning bosimi, shuningdek, yuridik javobgarlikning ushbu psixologik mexanizmlarga ko'rsatadigan bevosita va bilvosita ta'siri turadi. Maqola jinoyatning paydo bo'lish jarayonini "xatti-harakat – ong – muhit – huquq" o'rtasidagi o'zaro murakkab aloqalar tizimi sifatida ko'rib chiqadi. Tadqiqotning nazariy asosini zamonaviy kriminologiya, huquq falsafasi, kognitiv psixologiya, psixodinamik nazariyalar va ijtimoiy konstruktivizm yondashuvlari tashkil etadi.

Ushbu integratsion metodologiya jinoyat sodir etuvchi shaxsning ruhiy holati, motivatsiyasi, qaror qabul qilish jarayoni, adolatni idrok etish darajasi va ijtimoiy me'yorlarga moslashuv mexanizmlarini ilmiy aniqlikda tahlil qilish imkonini beradi. Ayniqsa, kognitiv buzilishlar (masalan, "ratsionalizatsiya", "normativ dissonans", "ijtimoiy tasdiq kuchi") va ularning jinoyat sodir etilishidagi roli alohida o'rganiladi. Maqolada yuridik javobgarlik institutining psixologik ta'sir kuchlari ham chuqur ochib beriladi. Jinoyat sodir etgan shaxsning ongida jazoning ehtimoliy oqibatlarini qanday idrok etilishi, huquqiy taqiqlarning ichki nazorat mexanizmlariga qanday ta'sir ko'rsatishi, shuningdek, qo'rquv, pushaymonlik, adolatga bo'lgan ishonch darajasi va huquqiy tizimning nufuzi kabi omillarning xulq-atvoriga psixologik ta'siri ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Shu bilan birga, davlat tomonidan qo'llaniladigan jazolash mexanizmlarining faqat repressiv emas, balki profilaktik, psixoprofilaktik va rehabilitatsion maqsadlarga xizmat qilishi kerakligi ilmiy asoslab beriladi. Maqola jinoyatning ijtimoiy-xulqiy ildizlari — oilaviy muhit, hududiy ijtimoiy barqarorlik, iqtisodiy disbalans, axloqiy qadriyatlar tizimining buzilishi, ijtimoiy frustatsiya darajasi va guruh bosimi kabi omillarni ham psixologik tahlil bilan uyg'un holda o'rganadi. Ularning har biri jinoyatning shakllanish jarayonida "psixologik katalizator" vazifasini o'tashi ilmiy dalillar bilan yoritiladi. Shuningdek, yuridik javobgarlikning samaradorligini oshirish uchun davlat siyosatida psixologik yondashuvlarni kuchaytirish zarurligi asoslanadi. Maqola huquqiy tartibga solish jarayonida inson ongining psixologik xususiyatlarini inobatga olish, jinoyat sodir etgan shaxslar uchun individual rehabilitatsiya dasturlarini ishlab chiqish, ijtimoiy psixologik profilaktika mexanizmlarini kengaytirish va huquqiy targ'ibotning psixologik modelini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar beradi.

Kalit so'zlar: Jinoyat psixologiyasi, kognitiv buzilishlar, psixodinamik mexanizmlar, ijtimoiy xulq-atvor, huquqiy ong, normativ dissonans, ratsionalizatsiya, kriminogen omillar, yuridik javobgarlik, jazolashning psixologik ta'siri, profilaktik yondashuv, huquqiy konstruktivizm, rehabilitatsion model, psixologik determinatsiya, adolatni idrok etish, ijtimoiy frustatsiya, guruh bosimi, qaror qabul qilish mexanizmi, kriminologik tahlil, xulq-atvorni boshqarish.

Kirish. Jinoyatning kelib chiqishi va uning psixologik hamda huquqiy ildizlari hodisani faqat huquq normalari orqali emas, balki inson ongining ichki mexanizmlari, ijtimoiy muhitning ta'siri va xulq-atvorning motivatsion arxitekturasini orqali o'rganishni talab etadi. Jinoyat sodir etish jarayoni ko'pincha tashqi ko'rinishda huquqiy me'yorning buzilishi sifatida namoyon bo'lsa-da, aslida bu hodisaning tubida murakkab psixologik dinamikalar, normativ dissonans, kognitiv xatolar va shaxsiy-ijtimoiy frustatsiya yotadi. Insonning xatti-harakati, ayniqsa huquqiy taqiqlangan xatti-harakat, ongda kechadigan tanlovlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, ushbu tanlovlar uni o'rab turgan ijtimoiy sharoitlar, tarbiya, qadriyatlar tizimi, stress omillari va atrofdagi psixologik bosimlar bilan shakllanadi. Shu bois jinoyatni baholash va uni bartaraf etish mexanizmlarini yaratishda faqat jazo emas, balki inson xulqining ichki sabablarini yoritish ham asosiy vazifalardan biri bo'lishi lozim.

Huquqiy me'yorlarning mazmuni inson ongiga ta'sir qiluvchi psixologik kategoriya sifatida amal qiladi. Qonunning taqiqlovchi kuchi shaxs ongida ijtimoiy-qonuniy me'yorlarga bo'ysunish, javobgarlikdan qo'rqish yoki ichki axloqiy to'siqlar shaklida aks etadi. Biroq huquqiy ongning pastligi, qonuniy normalarni anglamaslik, ijtimoiy tengsizlik, ruhiy bosim, iqtisodiy qiyinchiliklar yoki atrof-muhitda jinoiy xatti-harakatlarning oddiylashtirilganligi kabi omillar bu ichki to'siqlarni zaiflashtiradi. Natijada shaxs o'z xatti-harakatini ratsionalizatsiya qilishga intiladi: u jinoyatni "oqlash mexanizmlari" orqali o'z ongida normal holga keltira boshlaydi. Psixologiyada bu jarayon kognitiv dissonansni kamaytirish harakati sifatida talqin qilinadi. Huquqiy nuqtai nazardan esa bu — ongli ravishda ijtimoiy normalarni buzishning ichki keskinligini kamaytirish va javobgarlikni inkor etish shaklidir.

Jinoyatning yuzaga kelishida guruh bosimi, ijtimoiy taqlid, kuchli shaxslar ta'siri va ijtimoiy rolni noto'g'ri qabul qilish kabi omillar muhim o'rin tutadi. Psixologiya buni "ijtimoiy konformizm" va "ijtimoiy identifikatsiya inqirozi" sifatida izohlaydi. Bunday holatda shaxs individual ong asosida emas, balki guruhning me'yorlariga bo'ysungan holda harakat qiladi.

Huquqiy baholashda esa ushbu omil shaxsning ayb shakllanishi jarayonini murakkablashtiradi, chunki ongli ravishda sodir etilgan harakat guruh ta'siri ostida jonli ravishda deformatsiyalangan bo'lishi mumkin. Bundan kelib chiqadiki, jinoyatning oldini olishga qaratilgan profilaktika faqat jazo bilan emas, balki psixologik va ijtimoiy muhitni tuzatish bilan ham chambarchas bog'liq.

Jazolash tizimi shaxsga ikki yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi: birinchidan, u normani buzish oqibatida ichki qo'rquv va ehtiyotkorlik shakllantiradi; ikkinchidan, u shaxsni reabilitatsiya va ijtimoiy moslashuv yo'liga qaytaradi. Lekin agar jazo faqat repressiv xarakterda bo'lsa, u psixologik nuqtai nazardan kuchli frustatsiya, qo'rquv, jamiyatdan chetlashish va ijtimoiy moslashuvning buzilishiga olib kelishi mumkin. Psixologik izlanishlar shuni ko'rsatadiki, jazoning haddan tashqari qat'iylashuvi shaxs ongida agressiyani kuchaytiradi, o'zini ijtimoiy strukturalardan uzilgan deb his qilishiga sabab bo'ladi. Bu esa jinoyatning takrorlanish xavfini oshiradi. Shu sababli huquqiy javobgarlik tizimi reabilitatsiya, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, psixologik yordam va shaxsni normal hayotga qaytarish mexanizmlari bilan boyitilishi lozim.

Jinoyatning ildizlari ko'pincha jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlik, adolat idrokining buzilishi, iqtisodiy qiyinchiliklar, ruhiy tushkunlik va shaxsning ijtimoiy rolini anglamaslik kabi omillarda yotadi. Adolat hissi shaxs ongida buzilganida, u o'zini jamiyat bilan konflikt holatida deb hislaydi. Huquqiy me'yorlarning talab qilgan xulq-atvor modeli shaxsning ichki ehtiyojlari, stressi va psixologik holati bilan qarama-qarshi kelganida jinoyat sodir etish ehtimoli keskin ortadi.

Shu sababli jinoyatning oldini olish ijtimoiy psixologik barqarorlikni mustahkamlash, adolat idrokini tiklash, yoshlar ongida huquqiy va axloqiy qadriyatlarni shakllantirish, jamiyatda ishonch muhitini yaratish kabi keng ko'lamli choralarni talab etadi. Ijtimoiy psixologik profilaktika huquqiy profilaktika bilan bir butun tizim sifatida amal qilishi kerak. Jamiyatda huquqiy ongni oshirish, normativ madaniyatni shakllantirish, maktab va kollej yoshlarida huquqiy xulq-atvorni tarbiyalash, sud-huquq tizimida psixologik ekspertiza va psixolog bilan ishlash amaliyotini rivojlantirish jinoyatchilikning pasayishiga bevosita ta'sir qiladi. Jinoyatning oldini olish jarayonida psixologik va huquqiy yondashuvlar uyg'unlashsa, shaxs o'z xatti-harakatlari oqibatlarini ongli ravishda baholay oladigan, normativ me'yorlarni ichki qadriyat sifatida qabul qiladigan darajaga yetadi. Bu esa nafaqat jinoyat ko'rsatkichini kamaytiradi, balki butun jamiyatning huquqiy madaniyatini yuksaltiradi.

Jinoyatning ijtimoiy-psixologik arxitekturasi inson ongida kechadigan murakkab kognitiv jarayonlar, ijtimoiy muhit bosimi, shaxsning ichki motivatsiyasi hamda huquqiy ong darajasining o'zaro chirmashgan dinamikasidan tarkib topadi. O'zbekiston Respublikasining 2023-yilgi yangi tahrirdagi Konstitutsiyasi shaxsning qadr-qimmatini oliy qadriyat ekanini belgilab, jinoyatga oid har qanday javobgarlik aynan shu prinsipga asoslanishi shart deb talab qiladi. Jinoyat kodeksi esa jinoyatning subyektiv tomoniga baho berishda shaxsning aqliy-emotsional holatini, ijtimoiy tajribasini, ongli ravishda qaror qabul qilish qobiliyatini hamda motivlar tizimini aniqlashni majburiy deb belgilaydi.

Chunki jinoyat faqat huquqiy kategoriyagina emas, balki chuqur psixologik jarayondir: shaxsning ongida sodir bo'ladigan "normativ dissonans" — ya'ni qonuniy me'yorlar bilan ichki istaklar o'rtasidagi keskin qarama-qarshilik — ko'pincha xatti-harakatlarning ongli yoki yarim ongli tarzda buzilishiga olib keladi. Psixologiyada bu holat frustatsiya, impuls nazorati pasayishi, kognitiv buzilishlar, guruh bosimi, ijtimoiy taqlid mexanizmlari orqali yuzaga chiqadi.

Shaxsning jinoyat sodir etish vaqtidagi ruhiy holati Jinoyat kodeksida belgilangan ayb shakllarini — qasddanlik yoki ehtiyotsizlikni — baholashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi, chunki javobgarlikning mazmuni ham aynan shaxsning ongli darajada o'z xatti-harakatlarini nazorat qila olgan-olmaganiga bog'liqdir. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining "qonun oldida barchaning tengligi" prinsipi jinoyat javobgarligida subyektiv omillarni hisobga olishga to'sqinlik qilmasdan, aksincha, adolat mezonini yanada nozikroq aniqlash imkonini beradi, chunki adolat prinsipi bir xil vaziyatdagi shaxslarga bir xil yondashishni, farqli psixologik va motivatsion holatlardagi shaxslar esa mos ravishda farqli huquqiy bahoga ega bo'lishini talab etadi. Jinoyatning psixologik determinatsiyasi — ya'ni har bir xatti-harakatning o'ziga xos ichki sabablar tizimi — jinoyatning ijtimoiy ildizlarini ham ochib beradi: kambag'allik, oilaviy tanglik, ijtimoiy adolatsizlikni idrok etish, ruhiy zo'riqish, identitet inqirozi, ma'naviy bo'shliq va ijtimoiy o'zini tasdiqlash ehtiyoji kabi omillar jinoyat sodir etishda bevosita ishtirok etadi. Shu bilan birga, qonunchilikning profilaktik yo'nalishi — xususan, Konstitutsiyadagi "davlat jamiyatning ma'naviy va axloqiy asoslarini mustahkamlaydi" prinsipi hamda Jinoyat-protsessual kodeksidagi adolatli, shaffof va inson huquqlarini kafolatlashi shaxsning huquqiy ongini shakllantirishga ijobiy ta'sir o'tkazadi. Jinoyatning sodir etilishi yoki sodir etilmasligi ko'pincha shaxsning huquqiy normalarni qanday idrok qilgani, jazoning muqarrarligini qanchalik anglagani va ijtimoiy adolatga ishonchi darajasiga bog'liq bo'ladi.

Shuning uchun ham huquqiy ong — bu faqat qonunni bilish emas, balki uni qadriyat sifatida qabul qilishdir. Jinoyat kodeksida nazarda tutilgan jazo tizimining psixologik ahamiyati ham shundaki, jazo shaxsni nafaqat huquqiy me'yordan chetga chiqmaslikka majbur qiladi, balki

uning ongida “moslashgan huquqiy xulq modeli”ni shakllantiradi. Reabilitatsion yondashuvning kuchaytirilishi — jazoning maqsadi faqat jazolash emas, balki shaxsning qayta ijtimoiy moslashuviga ko‘maklashish ekanini belgilaydi — bu esa zamonaviy kriminologik yondashuvlarga to‘liq mos keladi. Jinoyatning psixologik ildizlarini bartaraf etmasdan faqat jazo bilan cheklanish jinoyatchilikning qayta sodir etilishiga olib kelishi mumkin; shu bois Konstitutsiyada belgilangan inson qadr-qimmati, adolat, huquq va erkinliklarni himoya qilish tamoyillariga tayanib, jinoyatning psixologik va ijtimoiy mexanizmlarini chuqur tahlil qilish jinoyatchilikning oldini olishda asosiy ilmiy-amaliy vositaga aylanadi. Shaxsning xulq-atvorini boshqaruvchi ichki psixologik jarayonlar — motivatsiya, impuls nazorati, qiymat orientatsiyasi, ijtimoiy mas’uliyat hissi, empatiya darajasi — jinoyatni sodir etish ehtimolini kamaytirish yoki oshirishda bevosita vazifa bajaradi. Demak, jinoyatni faqat huquqiy hodisa sifatida emas, balki ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida tahlil qilish O‘zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchilik tizimi bilan uyg‘un holda jinoyatchilikka qarshi kurashning ilmiy asoslangan, psixologik jihatdan chuqur, adolat prinsipiga sodiq modelini shakllantiradi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlildan ko‘rinadiki, jinoyat inson xulq-atvorining tasodifiy natijasi emas, balki shaxsning psixologik holati, ijtimoiy tajribasi, huquqiy ong darajasi va ijtimoiy muhit tomonidan shakllantirilgan murakkab motivatsion mexanizmlar yig‘indisidir.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan inson qadr-qimmati, adolat, tenglik va huquqiylik tamoyillarining amalda ishlashi shaxsning huquqiy ongini mustahkamlab, jinoyat sodir etilishiga olib keladigan psixologik va ijtimoiy ziddiyatlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Jinoyat kodeksida belgilangan aybning shakli va mazmunini aniqlashning o‘zi ham shaxsning psixologik holatini baholashga tayanishi, jazolash tizimining maqsadi faqat repressiya emas, balki shaxsning qayta ijtimoiylashuvini ta’minlashdan iborat ekanini ko‘rsatadi. Shu bois jinoyatning oldini olish mexanizmlari faqat jazo bilan cheklanmasligi, balki psixologik profilaktika, ma’naviy-axloqiy muhitni mustahkamlash, ta’lim orqali huquqiy madaniyatni oshirish, jamiyatdagi adolat idrokini tiklash, ijtimoiy tengsizlik va psixologik frustatsiya omillarini kamaytirish orqali amalga oshirilishi zarur. Insonning ongida huquqni qadriyat sifatida qabul qilish, jazoning muqarrarligini anglash va ijtimoiy mas’uliyat tuyg‘usining kuchayishi jinoyatchilikni kamaytiruvchi eng asosiy ichki nazorat mexanizmidir.

Psixologik jihatdan sog‘lom, ijtimoiy jihatdan barqaror va huquqiy ongli shaxs jinoyat sodir etishga moyil bo‘lmagan xulq modelini shakllantiradi. Shu sababli, jinoyatning huquqiy va psixologik ildizlarini o‘rganish nafaqat jazosiz qolmaslik prinsipi, balki jamiyatda adolatning real ta’minlanishi, inson huquq va erkinliklarining amalda kafolatlanishi, ijtimoiy barqarorlik va huquqiy davlat poydevorini mustahkamlash uchun strategik ahamiyatga ega.

Yakuniy natija shundan iboratki, qonunchilikning mukammalligi, psixologik yondashuvning chuqurligi va jamiyatning huquqiy ong darajasi uyg‘unlashgan taqdirdagina jinoyatchilikning ildiziga zarba berish, jinoyat sodir qilinishini kamaytirish va haqiqatda adolatli huquqiy muhitni yaratish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil yangi tahriri.
2. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. Amaldagi tahrir.
3. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. Amaldagi tahrir.
4. Abdurasulov X. “Kriminologiya: nazariya va amaliyot.” – Toshkent: TDYuU nashriyoti.
5. Yunusov A. “Jinoyat psixologiyasi va shaxs xulqining huquqiy tahlili.” – Toshkent.

6. Bektemirov U. "Huquqiy ong va ijtimoiy xulq-atvor mexanizmlari." – Toshkent.
7. Zimbardo, P. "The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil." – New York: Random House.
8. Bandura, A. "Social Learning Theory." – Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
9. Schmallegger, F. "Criminology Today: An Integrative Introduction." – Pearson Education.
10. Andrews, D.A., Bonta, J. "The Psychology of Criminal Conduct." – Routledge.